

Ярослав Грицак

Наукове Товариство ім. Т. Шевченка

Львів, Україна

КОНФЛІКТ 1913 РОКУ В НТШ: ПРИЧИНИ І ПРИЧИНКИ

Історія конфлікту 1913 року в Науковому Товаристві ім. Шевченка (далі НТШ), у результаті якого Михайло Грушевський змушений був уступити з посади Голови Товариства, постійно привертає увагу дослідників українського інтелектуального життя.¹ Оскільки конфлікт набрав дуже гострого особистого характеру, то нерідко його трактування мало апологетичний, суб'єктивно-тенденційний характер. У т. зв. радянській історіографії його використовували для очорнення Михайла Грушевського.² Щоправда, в останні роки в Україні робляться перші серйозні кроки в напрямку об'єктивної оцінки причин та основних персонажів цього конфлікту.³ Цьому сприяє розкриття «спецхранів» і зняття грифу секретности з багатьох документів у архівах України.

Дана стаття не має за свою мету дати вичерпну історію покинення Михайлом Грушевським посади Голови НТШ. Вона має радше причинковий характер, додаючи до уже добре відомих сторінок цієї історії нові фрагменти, що дозволяють подивитися на історію конфлікту з нового, часом несподіваного боку.

Конфлікт 1913 року має свою далеку передісторію. За винятком двох перших років перебування Грушевського у Львові (1894-1895) НТШ потрапало гострими внутрішніми розходженнями, які в окремі

¹ Винар Л., *Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка: 1892-1930* — Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1970; Герич Ю. До біографії М. Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було), Український історик. — 1972. Ч. 1-2 (33-34). — с. 66-84 (див. також коментарі М. Антоновича та Л. Винара до цієї статті. — Там же. — С. 85-99; його ж. Статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові) Там же. — 1973. — Ч. 1-2 (37-38). — с. 43-64; В. Дорошенко, «Іван Франко і Михайло Грушевський», *Сучасність*. — 1962 — ч. 1 (13). — с. 16-36 та ін.

² Див., наприклад: В. Сарбей, «Як нам ставитися до М. Грушевського», *Радянська Україна*. — 1988. — 27 серпня.

³ С.І. Білокінь, «До питання про новий статут НТШ 1913 р.» «Т. Шевченко і українська національна культура», *До 175-річчя від дня народження Т. Шевченка та 115-річчя заснування Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові*. Матеріали наукового симпозиуму (Львів, 8-9 червня 1989 р.). — Львів: Світ; 1990. — с. 72-73.

моменти, здавалося, ставили під загрозу саме існування цієї інституції. Опозиційні групи всередині Товариства виникали і розпадалися, їх особовий склад постійно змінювався, але центральною фігурою, проти якої спрямовувалися їхні атаки, беззмінно був Михайло Грушевський. Це наводить, природно, на думку, що конфлікт до певної міри проковувався особистими рисами характеру Грушевського. Зокрема, його авторитарну вдачу відмічали навіть ті, які, на загал підтримували з ним теплі і товариські відносини — В. Дорошенко, О. Маковей, В. Стефаник, В. Гнатюк, О. Лотоцький, Є. Чикаленко.⁴ Не сприяли загальній атмосфері у Товаристві нервозний темперамент Грушевського, його небажання звертати увагу на певні усталені норми дрібноміщанського життя галицького суспільства.⁵ Однак сама опозиція не була безгрішною: її діяльність нерідко відзначалася грубим порушенням моральних норм. Досить сказати, що ні одне з висунутих проти Грушевського звинувачень у зловживанні громадськими грошами не виправдалося. Як відзначив Л. Винар,

була велика різниця між Грушевським і його опозицією в НТШ в аспекті академічної і публіцистичної етики. Михайло Грушевський свої публіцистичні статті підписував власним прізвищем і за них ніс повну авторську відповідальність. Опозиція уживала «закаптурених» методів у боротьбі з Грушевським і воювала зброєю анонімних статей.⁶

Однак було б грубим спрощенням зводити коріння конфлікту 1913 р. лише до особистих непорозумінь. Ці непорозуміння були лише наносною піною на поверхні тих глибоких протиріч, які нуртували всередині Товариства. Як вихідну точку нашого дальшого аналізу приймим засаду, що особисті конфлікти у такій інституції, як НТШ, були неминучими. Давно уже помічено, що чим тіснішими є взаємини в окремих групах, і чим більше людей втягнуто у ці відносини, тим більше є причин для появи конфлікту, і тим гострішого характеру він може набирати.⁷ З другого боку, наукове середовище само по собі є винятково сприятливим для завогнювання конфліктів. Окрім прагнення пізнання істини і виконання певним чином зрозумілого громадського обов'язку, наука часто виступає як природне поле для реалізації особистих амбіцій. НТШ з його великою кількістю першорядних учених

⁴ Л. Винар, *Михайло Грушевський...* — с. 46-47. Щоправда, у листі до Б. Грінченка (20 листопада 1901 р.) І. Франко спростовував звинувачення М. Грушевського в авторитаризмі: «Се... закид... настільки невловимий, наскільки й гнущий. Невловимий, бо ніхто не вмів подати факту якогось авторитаризму, окрім хіба того, що він (Грушевський — Г.Я.) пильнував, щоб усе потрібне для правильного ходу діл у Тов(аристві) було зроблено впору, як слід». (Франко І. Збір. творів: У 50 т. — Т. 50. — К., 1986, с. 178-179.

⁵ Детально див.: Винар Л. Михайло Грушевський..., с. 47-48.

⁶ Винар Л. Замітки до статті Ю. Герича «До біографії М. Грушевського», *Український Історик*. — 1972. — Ч. 1-2 (33-34). — с. 89.

⁷ L.A. Coser, *The Functions of Social Conflict*, New York, London, 1964, pp. 67-72.

та високим академічним престижем було постійним місцем зіткнення таких амбіцій.

Інша справа, що структура Товариства провокувала до загострення цих конфліктів, замість того, щоб згладжувати їх і переводити у спокійніше русло. Тому при оцінці конфлікту в НТШ у 1913 р. варто бачити, що стояло за цими особистими розходженнями і служило їхньою внутрішньою пружиною.

На нашу думку, такою першопричиною був суперечливий статус НТШ як наукової інституції та громадської організації водночас. У момент перетворення Товариства у наукове (1892 р.) галичани — О. Барвінський та Гладилевич — запевняли київських українців, що за австрійською конституцією після двох років видавничої діяльності НТШ віденська адміністрація надасть йому статус академії наук з відповідним фінансуванням. Однак їхні надії не справдилися: Товариству офіційно так ніколи і не було надано академічного статусу. Ініціаторам реформ вдалося добитися щорічних державних субсидій, розміри яких, однак, були незначними як у порівнянні із самим бюджетом НТШ, так і з огляду державного фінансування, що надавалося іншим науковим установам в Австро-Угорщині.⁸

Діяльність Товариства була можливою при умові постійного надходження грошей від українського суспільства. Це давало право представникам ненаукової громадськості бути членами Товариства і втручатися у його внутрішні справи. До НТШ, як писав Іван Франко, «долучилися деякі люди, сказати б спортсмени, що роблять собі спорт з ведення опозиції, а може, мають і інші укриті цілі. Маємо тут (у Товаристві — Г.Я.) людей, які всюди мусять бути там, «де коровай крається», загарбати в свої руки всяку справу, всяку інституцію, з якої могло б для них капнути дещо. Ось вони простягають руки і на Товариство».⁹

Характерно, що у 1901 р. опозицію проти Грушевського в НТШ очолював адвокат Микола Шухевич (брат Володимира Шухевича, автора «Гуцульщини»), за словами Франка, «звісний у товариствах руських як чоловік, що потрапить наробити борб, але не всидить довго при ніякій зтяжній роботі».¹⁰

Суперечливий характер НТШ намагалися подолати цілим рядом реформ статуту. Статут 1892 р., згідно якого Товариство було перетворене у наукове, розділив наукову й адміністративну працю: Наукова праця велася у наукових секціях, а Виділ керував адміністрацією. Однак відносини між Виділом і секціями залишилися неясними — чле-

⁸ Грицак Я.Й., «Формування академічного статусу НТШ», *Т. Шевченко і українська національна культура. До 175-річчя від дня народження...* — с. 71; М. Грушевський, «Три академії», *Український Історик*. — 1983. — Ч. 2-4 (72-80). — с. 136.

⁹ Франко І., *Зібр. творів: У 50 т.* — Т. 50. — с. 180.

¹⁰ Там же. — 182.

ном секції міг бути кожен, кого прийме Виділ. Теоретично існувала загроза, що Виділ прийме людей без наукової кваліфікації, які ввійдуть у секції і своїми голосами зупинять усяку наукову роботу. Недосконалість статуту 1892 р. спровокувала гострі суперечки всередині Товариства. Нарешті після досягнення угоди між окремими групами у 1898 р. прийнято новий статут, який розділяв членство у НТШ на декілька категорій (дійсні, звичайні, основателі й почесні члени). Звання «дійсного члена» присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації («за самостійні наукові праці, а передовсім за визначну участь у виданнях товариства»).¹¹

Таке рішення послабило, але не усунуло головну пружину конфлікту — відсутність розділу між адміністративною і науковою діяльністю. Так, Виділ вибирав склад редакцій періодичних органів НТШ, іменував дійсних членів, не потребуючи на це згоди наукових секцій. У 1901 р. у результаті дійшло до парадоксальної ситуації: редакції «Літературно-наукового Вістника» і «Записок НТШ» — основні видання Товариства — відмовилися нести відповідальність за їхній зміст як перед Виділом (як некомпетентним), так і секціями, які ці редакції не вибирали.¹²

Потреба налагодження нормальної науково-видавничої діяльності при відсутності чіткого розподілу функцій між адміністрацією і науковими органами та невисокій виконавчій дисципліні членів Товариства неминуче вела до підвищення ролі Виділу та його Голови — Михайла Грушевського.

«Заставши адміністрацію у Товаристві в повнім патріархальнім безладді, проф. Груш(евський) мусів заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання балансів, усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну — і робив собі ворогів. Товариство росло, аберди його розросталися, і потреба одного чоловіка, що дбав би про те, щоб усі «dissecta membra» в'язалися в цілість і служили одній меті — розвоєві наукової і літературної праці на нашім національнім ґрунті — потреба такого чоловіка ставала чимраз більше пекучою та й завдання його чимраз більше трудним. Треба знати, — та й не мені характеризувати Вам, — центрифугальний, непривичний до дисципліни характер наших людей. Приходилось боротися, загрязатися на кожному кроці. Звільна довкола проф. Груш(евського) лишилася тільки невелика купка людей, що віддали цілу свою екзистенцію праці в Товаристві, посвятили йому всі свої сили, весь час, се Гнатюк, Томашівський і я. Їх і названо клікою або фамілією Грушев-

¹¹ Герич Ю., «Статути Наукового Товариства...», с. 45-54; Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2 зв.

¹² Герич Ю. «Статути Наукового Товариства...» — с. 55-56; І. Франко, *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — с. 181, 185.

ського», — писав Іван Франко у листі до Б. Грінченка від 20 листопада 1901 року.¹³

Зосередження влади у руках «кліки Грушевського» сильно дражнило опозицію. Не дивно, що її основною вимогою була «демократизація» внутрішнього ладу НТШ. «Наша ціль: зробити з нашого товариства учену республіку з ясними, правними постановами, з докладним означенням прав і обов'язків і поодиноких членів, і всіх тіл товариства», — писалося у проекті статуту НТШ, запропонованого опозицією (С. Дністрянським, М. Павликом, В. Шухевичем, О. Барвінським, І. Верхратським, І. Кокорудзом, О. Колесою та ін.) восени 1903 р. За для виходу із цієї ситуації опозиція пропонувала створити Раду Товариства, яка б відала виключно науковими справами.¹⁴

Вимоги опозиції здавалися справедливими і привабливими. Однак деякі деталі будили поважний сумнів щодо щирости цих заяв. Виступи окремих членів опозиції мали відверто демагогічний характер. Навіть якщо б науково-адміністративні справи всередині Товариства одержали ідеальне вирішення, то, на думку Михайла Павлика, боротьба опозиції проти Виділу не припинилася б. У такому випадку вона велася б лише за науку — «за суть науки, еї обсяг, напрями та приклад до потреб нашого народу». Ця боротьба, твердив Павлик, не є шкідливою, а, навпаки, потрібною для нації; власне, вона ще й не почалася, доки не зроблено критичного огляду дотеперішньої діяльності НТШ.¹⁵ Таке формулювання могло означати лише одне — що супротивники Грушевського прагнули стати перманентною «опозицією ради опозиції», а конфлікт всередині Товариства мав набрати характеру безперервної і затяжної боротьби.

Вимоги опозиції могли б бути виправданими лише тоді, якщо б НТШ мала статус офіційної академії, з відповідним фінансуванням та належною структурою. Але такого статусу вона не мала і не могла мати. З цього факту виходила «правительственна партія», від імені якої в статутних суперечках виступав Іван Франко. Керівництво НТШ пропонувало не приймати нового статуту, а лише спростити уже діючий на основі проекту Франка, з деякими доповненнями і поправками опозиції. Врешті-решт, на загальних зборах Товариства у 1904 р. перемогла власне ця пропозиція.¹⁶

Суперечливий характер НТШ як наукової та громадської організації водночас проявився і в тому, яке місце у внутрішніх суперечках зай-

¹³ Франко І., *Зібр. творів*: У 50 т. — Т. 50. — с. 178.

¹⁴ Проект статуту Наукового Товариства ім. Шевченка, зладжений статутною комісією на спільнім засіданню всіх секцій Товариства 8 листопада 1903 р. — (Львів, 1903). — без паг. сторінок; Павлик М. З «Наукового Товариства ім. Шевченка» у Львові. — Львів, 1905. — с. 4.

¹⁵ Павлик М. З «Наукового Товариства», с. 5.

¹⁶ Грицак Я.Й., *Формування*, — с. 71-72; *Хроніка НТШ*, Львів, 1904. — Ч. 18. — с. 1-5.

мали політичні мотиви. Опозиція, як правило, прагнула приховати їх. «... Треба конче підкреслити, — писав Михайло Павлик у 1904 р., — що в обох наших товариських таборах (Виділі й опозиції — Г.Я.) є репрезентанти всіх політичних партій — знак, що боротьба в нім іде зовсім не за суспільну політику».¹⁷ Але дійсність була іншою: на протязі всього періоду головування Грушевського політичні антагонізми відігравали дуже важливу роль у розвитку конфлікту всередині Товариства. Парадоксальність ситуації полягала однак в тому, що саме Грушевський виступав за повну елімінацію політики з внутрішнього життя НТШ. Він заступав лінію, згідно якої Товариство «не може бути рекламою для національних партій, бо не є політичне, а науково-культурне, і з принципу тримається якнайдалше від усього, що пахне політикою».¹⁸ Цю лінію Грушевський послідовно проводив за весь час свого перебування на посаді голови НТШ.¹⁹

До моменту перебрання Грушевським у свої руки керівництва Товариство було твердинею правого, консервативного народовства. Сам переїзд Грушевського до Львова та зайняття ним катедри історії у Львівському університеті у 1894 р. були результатом угоди правих народовців з польською владою в краю — угоди, яка за задумом її ініціаторів мала покласти початок «новій ері» в українсько-польських відносинах у Галичині.

Консервативне керівництво закрило доступ у НТШ для лівих елементів — радикалів і соціал-демократів, ставлячи таким чином питання про членство у Товаристві у залежність від політичних поглядів претендентів. Досить сказати, що з тої причини на початку 1890-х років І. Франкові було відмовлено у праві стати членом НТШ.²⁰

¹⁷ Павлик М. З «Наукового Товариства», с. 9.

¹⁸ М. Грушевський, «Як мене спроваджено до Львова», *Український Історик*. — 1984. — Ч. 1-4 (81-84). — с. 234.

¹⁹ Досить навести дві характеристики лінії Грушевського, які вийшли з двох різних таборів і в різні часи. Перша належить І. Франкові і відноситься до 1901 р. — т. до того часу, коли їхні взаємини не були затьмарені пізнішими конфліктами. Франко писав, що Грушевський «зумів поставити себе вище понад усякі підшепти та партійні або кружкові конфлікти, зумів згуртувати у Товаристві всіх людей, оживлених ідеєю українського відродження... без огляду на їх традиційні становища». — Франко І. З останніх десятиліть ХІХ в. Писання... — Т. 4. Молода Україна. Ч. 1. Провідні ідеї й епізоди. — Львів, 1910. — с. 73-74. (Цитовані слова опущені в останньому, 50-томному виданні творів І. Франка. — Див.: Збір. творів: У 50 Т. — К., 1984. — Т. 41. — с. 522). Даючи під час першої світової війни свідчення австрійському уряду щодо діяльності Грушевського С. Томашівський, голова опозиції у 1913 р., стверджував, що «він (Грушевський — Г.Я.) прагнув у цьому Товаристві мати цілком незалежних від політики і сліпо відданих йому людей». — Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2074. — Арк. 5. — с. 234.

²⁰ Дорошенко В. Іван Франко... — с. 25, 29; І. Франко, «До товариства «Просвіта» у Львові. бл. 25 березня 1892 р.», *Збір. творів: У 50 т.* — Т. 49. —

Ситуація поступово змінилася з приходом Грушевського. При його активній підтримці постійними співробітниками НТШ стали радикали Іван Франко (1895 р.) та Михайло Павлик (1897). На той час Грушевський уже пережив глибоке розчарування «новоєрівською» політикою. Разом з Володимиром Гнатюком, який теж відзначався своїми радикальними поглядами,²¹ Грушевський та Франко зосередили у своїх руках весь контроль над видавничими та науково-адміністративними справами і фактично усунули «новоєрівців» на чолі з Олександром Барвінським («барвінчуків») від керівництва Товариства. Тому уже в 1898 р. почалися перші напади на Грушевського з їхнього боку.²²

У 1899 р. Михайло Грушевський разом з Іваном Франком очолили рух за створення націонал-демократичної партії, яка мала складатися з опозиційного до «барвінчуків» крила народовців та більш поміркованих радикалів. Ця партія мала центристський характер і зайняла головне місце в українському політичному таборі Галичини. Однак її характер та діяльність не виправдали первісних надій Франка і Грушевського. Обидвоє вони незабаром покинули новостворену партію, зосередившись повністю на науковій роботі.

У свою чергу, радикальна партія залишилася дуже ослабленою після виходу Франка та ще декількох її активних членів. Керівництво радикальної партії звинувачувало Грушевського у шкідливому впливі на Франка та у розбитті єдності своїх рядів. Ім'я Грушевського стало непопулярним не лише серед «барвінчуків», але й серед радикалів. Не дивно тому, що в опозиції проти Виділу об'єдналися Михайло Павлик та Олександр Барвінський.

Хоча загальна атмосфера у НТШ залишалася напруженою, але після 1904 року конфлікт досить довго не проступав назовні. Під час наступних виборів Михайла Грушевського на посаду голови Товариства голоси опозиції були дуже нечисленні; їхня кількість зменшувалася з року на рік. Невдоволення опозиції викликало становище редакції «Літературно-Наукового Вістника» у дискусії про потребу будови українського театру у Львові (1905 р.), а також спроби М. Грушевського перенести центр наукової діяльності зі Львова до Києва.²³ Однак принаймні ще на початку 1906 р. Михайло Грушевський мав міцну підтримку серед своїх найближчих товаришів, які займали найвідповідальніші посади у НТШ. Ювілейний адрес на честь десятиріччя наукової праці Грушевського у Галичині, підписаний В. Гнатюком, В. Коренцем, І.

с. 324; До М.П. Драгоманова, 19 лютого 1893 р. Там же, с. 391; Prymak T.M. *Mykhajlo Hrushevsky: The Politics of National Culture*. — Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. — p. 38.

²¹ Див.: М.С. Грушевський, «Акад. Володимир Гнатюк (1871-1926)», *Україна*. — 1926. — Кн. 6. — с. 183.

²² Грушевський М., «Як мене спроваджено до Львова», с. 234-235.

²³ Винар Л. Михайло Грушевський., с. 54-55.

Кревецьким, С. Томашівським, І. Франком 1 лютого 1906 р., закінчувався такими словами:

«Дорогий Учителю, шановний Товаришу!

Прийми отсю скромну пам'ятку на ознаку прихильности, поважання й любови. Нехай вона стане Тобі хоч за частину признання, яке Тобі належить за повну пожертвування Твою діяльність на сій нещасній землі! Нехай вона Тобі стане за дрібку вдяки за провід у праці громади та буде хоч малою подякою за ті прикrostі, що прийшлося Тобі витерпіти за той час від чужих і своїх...»²⁴

Поява такої подяки два-три роки пізніше була б вже неможливою. Більшість із підписаних на той час уже або самі перейшли в опозицію (С. Томашівський), або виступили на загал неутрально, особисто вважаючи себе покривдженими Грушевським (В. Гнатюк та І. Франко). Становлення нової опозиції співпало з розвитком серйозної психічної хвороби в І. Франка, що унеможливила його активну роботу в Товаристві (1908 р.). Правда, ще наприкінці 1907 р. у Франка появились підозріння; що Грушевський чинить йому перешкоди у друкуванню «Нарису історії української літератури». Відсторонення від справ Товариства після переїзду редакції «Літературно-Наукового Вістника» зі Львова до Києва він сприйняв як особисту кривду з боку Грушевського. Але вже на початку 1908 р. непорозуміння між Франком і Грушевським було в основному полагоджене.²⁵

Важко зараз встановити, наскільки вмотивованими були підозри Франка. Ради справедливости треба сказати, що подібна історія повторилася двома роками пізніше з Володимиром Гнатюком.

«Доки я був здоровіший і рухливіший, і голова (Грушевський — Я. Г.) бачив, що без мене не обійдеться, бо я потрібний, відносився до мене дуже прихильно, але коли від 1910 р. мене прибило так, що я майже нерухомий, бо можу ходити лише до канцелярії, а більше нікуди, а надто головним дорадником став д(обродій) Ів(ан) Джиджора, що дуже любив займатися сплетнями, голова почав до мене відноситися холодніше (зрештою вслід за «здеґрадованими» передо мною Трушом, Томашівським, Франком — що належали до найближчих його співробітників чи товаришів) — а нарешті дійшло до того, що він почав противитися (підвищенню) мені платні і управненню моїх відносин до т(оварист)ва та т(оварист)ва до мене, а натомість почав видигати думку, щоб мене або спенсіонувати., або дати мені якусь одноразову відправу і усунути мене зовсім з товариства. Отсе відношення голови до мене, що з легким серцем і без скрупулів зважається ни-

²⁴ Науковий збірник присвячений Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці (1884–1894) — У Львові; 1906 — с. УІІІ.

²⁵ Франко І. До Є.К. Тречубова; (лист 1907 р.), Зібр. тв.: У 50 т. — К.; 1986. — с. 337-338; Т. Ругтак, *op. cit.* — р. 94.

щити екзистенцію чоловіка, який нераз виставлявся на неприємності за нього і який помагав розвивати товариство також у деякій мірі, мене також не мало заабсорбувало і причинилося, що я не писав нічого»; — скаржився В. Гнатюк у листі до Ф. Волкова (Хв. Вовка) від 15 березня 1912 р.²⁶

З бігом часу образа В. Гнатюка на М. Грушевського не загоювалася, а, навпаки, зростала. Як акцію, спрямовану особисто проти нього («Грушевський пішов на мене війною») Гнатюк сприйняв рішення голови НТШ не видавати томи етнографічної комісії обсягом більше 15 аркушів, а якщо більше — то лише два томи на рік. У такому випадку видання підготовлених Гнатюком етнографічних матеріалів з демонології могло б розтягнутися на 20 років.

Рішення М. Грушевського було вмотивоване зовсім іншими обставинами. Галицьке намісництво звернуло увагу на те, що більшість видань Товариства не є науковими дослідженнями, а публікацією джерельних матеріалів. Референт намісництва у розмові з секретарем НТШ І. Раковським пригрозив у зв'язку з тим відібрати Товариству урядові субвенції.²⁷

Дальшим кроком у поглибленні конфлікту стало позбавлення В. Гнатюка звання директора Русько-Української видавничої спілки, редактора видань й адміністратора «Літературно-Наукового Вістника» і наділення цими посадами (відповідно) І. Джеджору, М. Мочульського і Федюшка (Євшана). В. Гнатюк мав намір подати у суд на Видавничу спілку.

«... Хоч би я нічого не виграв, то бодай вийде компрометація для Груш(евського), а йому її треба вже раз, бо так по-нелюдськи поступати з людьми, як він, годен дійсно тільки російський вихованок, а мабуть жоден інший ні» — писав В. Гнатюк у листі до Ф. Вовка від 21 лютого 1913 року.²⁸

Ф. Вовка на загал поділяв позицію В. Гнатюка. «Як не тішили й не тішать мене успіхи Т(овариства) і(м). Шев(ченка), а я не міг і не можу (не) бачити, що успіхи ті більш адміністративно-комерційні, ніж справді культурні і навіть наукова їх сторона завше була пристосована до досягнення більш або менш персональної мети. І от через 15 років

²⁶ Оригінал листа зберігається в Інституті археології АН України; наук. архів. — Ф.А; — Спр. 1704. — Арк. 1-4. Лист опублікований у збірнику «Володимир Гнатюк: документи і матеріали», який після майже двадцяти років заборони появиться у 1991 р. у львівському видавництві «Каменяр». Висловлюю подяку О. Купчинському та Г. Сварник за дозвіл ознайомитися з машинописною копією збірника.

²⁷ Лист В. Гнатюка до Ф. Вовка 6 жовтня 1912 р. зберігається у Ленінградському (тепер — Петербурзькому) відділенні архіву Академії Наук. — Ф. 134. — Оп. 3 — Спр. 370. — Арк. 22-25.

²⁸ Інститут археології АН України, науковий архів, Ф.А, Спр. 1716. — Арк. 1-2.

ми бачимо, як людей, які (тримали) на своїх плечах усі ті поспіхи (так у тексті — Я.Г.), відкидають, а замість їх зостають люди, які вміли добре прислужувати, а не робити органічну працю... Мені здається, однак, що недалеко вже той час, коли «деградовані» і молодші сили скинуть з себе усяку диктатуру і поставлять діло інакше, особливо тоді, як на чолі українського університету, який не сьогодні, то завтра буде, стануть інші європейсько-наукові сили, такі, напр(иклад), як Горбачевський, або що. Сього мені, здається, треба Вам усім добиватись і про це дбати, піклуючись, щоб не сталось як-небудь інакше», — писав Ф. Волков у листі до В. Гнатюка від 14 квітня 1912 р.²⁹

Листування між В. Гнатюком і Ф. Вовка відтіняють персональну сторону конфлікту в НТШ, який досягнув вершка у 1913 р. Але не менш важливим був його політичний підтекст, що був пов'язаний з появою книги М. Грушевського «Наша політика» (1911 р.). У ній голова НТШ різко критикував діяльність лідерів національно-демократичної партії за їхню схильність до угодовства з польською владою краю. Поява книжки викликала хвилю обурення серед галицького «естаблішменту».³⁰ У грудні 1911 р. в газеті «Діло» появилася серія анонімних фейлетонів як відповідь на «Нашу політику». Їх автором був С. Томашівський. Як стверджував пізніше сам С. Томашівський, після появи цієї серії фейлетонів М. Грушевський «втратив усяке політичне значення».³¹ Конфлікт зайшов так далеко, що на початку 1910-х років НТШ фактично ворогувало з головними українськими організаціями у Галичині — «Просвітою» і «Дністром», а всередині Товариства певний час навіть діяла заборона М. Грушевського поміщати будь-які матеріали в «Ділі».³²

До фінальної сутички дійшло на загальних зборах Товариства 29 червня 1913 р. Напередодні появилася анонімна брошура «Перед загальними зборами НТШ», яка звинувачувала голову НТШ в усіх можливих і неможливих гріхах — автократизмі, непопизмі, власному збагаченні коштом Товариства, насаджуванні культу своєї особи, привласненні чужих наукових матеріалів. Про дальший перебіг подій детальну інформацію дав Михайло Лозинський у листі до В. Гнатюка від 29 липня 1913 р. З уваги на те, що звіт про хід зборів так і не був надрукований у «Хроніці НТШ»; подаємо цю інформацію повністю:

Загальні збори Наукового Товариства ім. Шевченка представляються в загальних рисах так: на засіданні виділу перед зборами Гр(ушевський) до-

²⁹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН України. — Ф.В. Гнатюка, — Спр. 101. — Арк. 27-28.

³⁰ Детальніше див.: Л. Винар, *Михайло Грушевський...* — с. 56-58.

³¹ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. Оп. 1. — Спр. 2047. — Арк. 5; Ю. Герич, «До біографії М. Грушевського...», с. 81-82.

³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка АН України. — Ф.В. Гнатюка, Спр. 101. — Арк. 27-28; Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 46-47.

відався про брошуру і в своїй промові зажадав, щоб збори перше всього дали йому сатисфакцію, бо інакше він не може оставати в ніяких зносинах з товариством. Та збори рішили, щоб задля брошури не переривати зборів. Справу брошури треба трактувати при внесенню і інтерпеляціях. На се Гр(ушевський) зрезигнував з дальшого ведення зборів і опустив збори; президентом «ad hoc» вибрано Дністрянського. До виділу перейшла відразу «опозиційна» листа, на голову голосували три рази. Вас (В. Гнатюка — Я.Г.) на «урядовій» листі не було. При кінці зборів вибрали комісію для справи брошури: належать до неї Федак, Бандрівський і ще пару людей, тільки випало мені з думки хто. Комісія має розслідити справу протягом 5 місяців. Проти брошури виступав найенергійніше Джиджора, говорив проти неї Франко, Копач. В обороні брошури найдалі зайшов І. Труш.

Я думаю, що брошуру написав мій «приятель» д-р І.Г., на мою думку, писана вона незручно. Тіневі закиди прибильшено і приперчено, а крім [того] втягнуто політичне становище Грушевського. Такі речі треба писати без найменшої тіні «sine ira et studio», а тут цього не було. Як думають про брошуру і її автора інші, не знаю, бо ніде не бував і не говорив з людьми».³³

Лист М. Лозинського цікавий принаймні під двома оглядами. По-перше, він засвідчує, що на загальних зборах Товариства 29 червня 1913 р. на захист М. Грушевського виступив І. Франко. Отже, Франко зумів стати вище своїх особистих відносин з тодішнім головою НТШ й об'єктивно оцінити його заслуги та безпідставність звинувачень опозиції. По-друге, М. Лозинський припускає, що автором згаданої брошури міг бути «його старий приятель І.Г.». Очевидно, він мав на увазі Івана Горбачевського, відомого українського хеміка, якого опозиція мала намір висунути на нового голову Товариства. В авторстві цієї брошури традиційно підозрівали С. Томашівського; це припущення ще до недавнього повторювалося у дослідженнях історії НТШ.³⁴ Натомість М. Лозинський подає зовсім іншу версію, яка, при всій своїй правдоподібності, вимагає, зрозуміло, документального підтвердження.

Зміст брошури «Перед загальними зборами НТШ» викликав почуття несмаку навіть серед тих членів товариства, які на загал не схвалювали діяльності Грушевського. «Брошуру про Грушевського читав, і хоч ані кришечки не хочу боронити «нашого славнозвісного», але усе-таки брошура мені не сподобалась, бо занадто вже персональна і без усякої потреби анонімна. Обвинувачувати у анонімних скриптах не можна, се робить зле враження...», — писав Ф. Вовк у листі до В. Гнатюка від 17 липня 1913 р.³⁵

Як бачимо, конфлікт 1913 р. не варто сприймати у виключно чорно-

³³ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2276. — Арк. 7-7зв.

³⁴ Винар Л., «Замітки до статті Ю. Герича...», с. 87, Його ж. *Михайло Грушевський...* — с. 59-60.

³⁵ Оригінал листа зберігається в Інституті археології. ф.А, спр. В/1726. арк. 1-4.

білих кольорах. Насправді, навіть серед членів опозиції спостерігалися різні відтінки у їхньому ставленні до Грушевського. Тому, зрозуміло, позиції нового Виділу не могли бути сильними. Не дивно, що 24 жовтня 1913 р. він попросив Грушевського повернутися до виконання функцій голови НТШ. Однак Грушевський склав з себе не лише уряд голови, але й редакцію видань НТШ (за винятком чергового 116 т. «Записок», якого він відчувався зобов'язаним закінчити).

З приводу письма Хв(ального) Виділу з 24 жовтня мушу ствердити, що вибір загальними зборами комісії для дослідження закидів анонімної брошури не наступив по моїй інтенції. Позволю собі пригадати, що моєю інтенцією було, аби загальні збори, не приступаючи до порядку денного, вибрали комісію для оцінки цієї брошури і що по вислуханню її справоздання перейшли до дискусії над справозданням уступаючого виділу, — писав М. Грушевський 28 жовтня 1913 р.³⁶

6 листопада з проханням повернутися до виконання своїх обов'язків звернулися до Грушевського Виділ й Історично-філософська секція. Але і на цей раз він рішуче відмовився, «не можучи працювати в Товаристві в теперішніх обставинах, а тим самим брати на себе відповідальність за його діяльність і результати».

На кінець грудня 1913 р. були призначені надзвичайні збори НТШ, на яких мала розглядатися справа реформи статуту. Рішення про їхнє скликання було прийняте на попередніх зборах 24 червня 1913 р., які доручили новообраному Виділові підготувати проєкт реформи. Передбачалося ввести зміни в трьох напрямках:

- зрівняння усіх членів у правах на загальних зборах;
- платні урядники не можуть бути членами Виділу;
- загальні збори мають відбуватися щороку.

Але Виділ не обмежився цими побажаннями, а вирішив провести докорінну реформу статуту. Було підготовлено два проєкти: провізоричний (попередній) і дефінітивний (кінцевий). Останній проєкт майже в повному обсязі повторював вимоги меморандуму 1903 р.³⁷

Боротьба навколо статуту розгорнулася ще задовго до початку зборів. Для проведення його реформи опозиції (яка, власне, у той час сама уже була «правительственною партією») треба було набрати 3/4 голосів. Боротьба велася за кожен голос. Особливої ваги набрали голоси тих членів, які жили поза Галичиною і не могли взяти безпосередньої участі у роботі зборів. Згідно з діючим статутом, вони могли поручати свої голоси комусь із галицьких членів. Оскільки проєкт нового статуту взагалі передбачив позбавлення їх голосу (згідно з вимогою, що кожний член виконує свої права на зборах лише особисто),

³⁶ Центральний державн. істор. архів у Львові. — Ф. 305. — Оп. 1. — Спр. 405. — Арк. 6.

³⁷ Герич Ю. Статути НТШ... — с. 58-59.

то, зрозуміло, більшість із них була негативно наставлена до реформи і передавали свої голоси «партії Грушевського».

Кампанію проти введення нового статуту очолив Грушевський. Як писав В. Гнатюк у листі до Ф. Волкова від 26 грудня 1913 р.

«Гр(ушевський), як зачувано, розвинув сильну агітацію проти нього (стату — Г.Я.). У Львові підніс проти нього студентів головно, яких в останніх часах повписувано в члени; в Києві мусів відбувати окремі наради, бо, як довідуюся, там усі тримають із ним, навіть не члени, і всі страшно обурені на галичан, що викидають Гр(ушевського); на нинішні збори мають привезти з Києва навіть якусь брошуру в справі тов(ариства) з підписами всіх київських членів; чув я, що він їздив на агітацію також до Москви, а не знаю, чи не був і в Петербурзі... Не знаю, як усе те скінчиться, бо Гр(ушевський) завзятий і не легко піддається, а оборонців знайде все собі, сам не висуваючись на чоло».³⁸

Згадана у листі В. Гнатюка київська брошура під заголовком «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка» була складена Д. Дорошенком та В. Перетцом за дорученням київських членів Товариства у відповідь на проект нового статуту. У самому Львові появилася брошура на захист М. Грушевського, написана від імені членів старого Виділу І. Джиджорою, О. Роздольським та М. Мочульським. Ще раніше, у вересні 1913 р. у Києві відбулася нарада місцевих членів НТШ за участю М. Грушевського, К. Антонович, М. Біляшевського, М. Василенка, Д. Дорошенка, С. Єфремова, О. Левицького, В. Леонтовича, В. Перетца, О. Русова, В. Цимбала, О. Черняхівського та Є. Чикаленка. Нарада вирішила, що у випадку, якщо загальні збори НТШ не дадуть повної сатисфакції М. Грушевському та обмежать права закордонних членів, то всі члени з Наддніпрянської України демонстративно вийдуть з товариства.³⁹

Паралельно на сторінках української преси розгорнулася полеміка навколо реформи статуту. Її розпочав С. Єфремов, який у київській «Раді» звинуватив ініціаторів реформи у тому, що вони переносять політичні суперечки всередину НТШ і тим самим загрожують довести Товариство до руїни. Від імені опозиції у «Ділі» йому відповідав С. Рудницький. Через декілька днів до нього приєднався М. Павлик. Зміст їхньої відповіді зводився до повторення старих аргументів ще з 1903 р. про потребу поставити «на місце авторитарного режиму... учену республіку», запровадити порядок у фінансових справах Товариства і т.д. Окрім хиб особистого характеру М. Павлик ставив у вину М. Грушевському ще й політичне русофільство, валення радикальної пар-

³⁸ Там же.

³⁹ Винар Л., Михайло Грушевський... — с. 63-65, Чикаленко Є., Щоденник, 396-398.

тії, моральне нищення і кривду Франка та інших визначних діячів — Драгоманова, Шевченка, Шашкевича, Федьковича (sic!).⁴⁰

10 грудня 1913 р. до Львова виїхали з Києва Є. Чикаленко, В. Шемет, В. Леонтович. У Львові на спільній нараді з членами старого Виділу вони виробили резолюцію з вимогою до зборів просити Грушевського залишитися Головною НТШ. Також було прийняте рішення голосувати проти нового статуту й обстоювати старий.

Київські члени НТШ зустрілися з головою Українського Парляментського клубу К. Левицьким, лідерами УНДП Є. Олесницьким. С. Федяком, одним з лідерів опозиції у НТШ І. Трушем. На нараді 20 галицьких нотаблів після довгої дискусії була прийнята резолюція, що загальні збори «не приймають до відома резигнацію проф. М.С. Грушевського і признаючи його великі заслуги для науки і для Товариства, просять його, щоб задержав провід у Товаристві». Справу з новим статутом було вирішено відкласти на менше як на рік.

Загальні збори 13 грудня 1913 р. пройшли в основному за накресленим напередодні планом. Вироблена на нараді нотаблів резолюція була прийнята абсолютною більшістю голосів. До розгляду проекту нового статуту так і не дійшло.⁴¹

1 квітня 1914 р. М. Грушевський вислав лист до нового Виділу з відмовою виконувати обов'язки Голови НТШ. Таким чином конфлікт вичерпався. Щоправда, після від'їзду М. Грушевського особисті відносини між членами Товариства покращалися ненабагато. І, навпаки, з бігом часу, після затягнення старих ран від давніх образ, у багатьох членів НТШ появилася змога спокійно переосмислити свою позицію. Так унормувалися відносини між М. Грушевським та В. Гнатюком. Наприкінці 1920-х років С. Томашівський висловлював свій жаль за ті фах рас, яких він допустився у полеміці з М. Грушевським.⁴² Залишається додати, що Наукова Рада НТШ, введення якої так домагалися члени опозиції, була утворена аж у 1938.⁴³

Конфлікт 1913 р. не приніс жодної позитивної розв'язки ні щодо наукової, ні щодо організаційної сторони діяльності Товариства. Єдиним його результатом було усунення М. Грушевського від керівництва НТШ. Негативні наслідки цього кроку не були спочатку такими помітними на фоні загальної кризи Товариства у воєнні і перші післявоєнні роки. Однак, коли становище більш-менш нормалізувалося, НТШ так і не вдалося досягнути такої потужної наукової діяльності, якою воно відзначалося в роки головування М. Грушевського.

⁴⁰ Єфремов С., «З нашого життя», *Рада*. — 1913. — 6 грудня; С. Рудницький, «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка. Моя відповідь д. Єфремову», *Діло*. — 1913. — 24 грудня.

⁴¹ Чикаленко Є. Щоденник, 399-408.

⁴² Томашівський С., *Про ідеї, героїв і політику*, Львів. 1929. — с. 129.

⁴³ Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 3 зв.